فصلنامه مطالعات کاربردی در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی
سال هشتم، شماره ۴ (پیاپی: ۳۶)، ویژه نامه پاییز ۱۴۰۴

بررسی حدود و ثغور شرط عدم مسئولیت در قراردادهای خصوصی

عبدالمومن علی پور[۱]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۳۰
کد مقاله: ۷۶۴۵۴

چکـیده

شرط عدم مسئولیت یکی از مهم‌ترین شروط قراردادی در روابط خصوصی است که طرفین برای تحدید یا رفع مسئولیت ناشی از نقض تعهدات یا ورود خسارت از آن بهره می‌گیرند. این شرط با هدف تأمین امنیت حقوقی و کاهش ریسک قراردادی در بسیاری از نظام‌های حقوقی پذیرفته شده، اما در عین حال با محدودیت‌هایی روبه‌رو است. زیرا پذیرش مطلق آن می‌تواند تعادل قراردادی و اصل انصاف را بر هم زده و موجب تضییع حقوق طرف ضعیف قرارداد شود. در حقوق ایران نیز اگرچه آزادی قراردادی اصل محسوب می‌شود، اما قواعد آمره، نظم عمومی و اخلاق حسنه، مرزهای معینی برای اعتبار این شرط ترسیم کرده‌اند. این پژوهش با روش توصیفی ـ تحلیلی به بررسی مبانی فقهی و حقوقی شرط عدم مسئولیت پرداخته و ضمن تحلیل رویه‌های حقوقی و مقایسه با برخی نظام‌های حقوقی خارجی، محدوده مشروعیت و بطلان این شرط را تبیین می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که شرط عدم مسئولیت در مواردی مانند خسارات ناشی از تقصیر عمدی یا سنگین، صدمات بدنی و نیز نقض قواعد آمره فاقد اعتبار است، اما در سایر حوزه‌ها می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای تنظیم روابط قراردادی به رسمیت شناخته شود. نتیجه آنکه تحدید یا سلب مسئولیت باید همواره در چارچوب قواعد الزام‌آور و با رعایت توازن قراردادی اعمال گردد تا کارکرد اصلی آن که ایجاد امنیت حقوقی و پیش‌بینی‌پذیری روابط خصوصی است، محقق شود.

واژگـان کلـیدی: شرط عدم مسئولیت، قراردادهای خصوصی، آزادی اراده، نظم عمومی، مسئولیت مدنی

۱ – عنوان نویسنده

۱- مقدمه

قرارداد به‌عنوان یکی از نهادهای بنیادین حقوق خصوصی، نقش کلیدی در تنظیم روابط میان اشخاص ایفا می‌کند. اصل آزادی اراده در انعقاد قراردادها، که در ماده ۱۰ قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران به‌صراحت بیان شده است، به طرفین این امکان را می‌دهد که شرایط و تعهدات خود را به‌طور آزادانه تعیین کنند (ماده ۱۰ قانون مدنی، ۱۳۰۷). با این حال، این آزادی مطلق نیست و محدودیت‌هایی از سوی نظم عمومی و اخلاق حسنه برای آن در نظر گرفته شده است. یکی از شروطی که در قراردادها درج می‌شود، «شرط عدم مسئولیت» است که به موجب آن، یکی از طرفین یا هر دو، خود را از مسئولیت ناشی از اجرای ناقص یا خسارت‌بار قرارداد معاف می‌سازند (صارمی، ۱۴۰۴: ۸۶). این شرط، هرچند در نظام‌های حقوقی مختلف بر پایه اصل حاکمیت اراده پذیرفته شده، اما در عین حال با محدودیت‌های جدی مواجه است (صارمی، ۱۴۰۴: ۸۷). در حقوق ایران، پذیرش مشروعیت این شرط، منوط به رعایت قواعد عمومی قراردادها، اصول اخلاقی، و الزامات نظم عمومی است. به‌عبارت دیگر، شرط عدم مسئولیت در صورتی معتبر است که با اصول آمره حقوقی و اخلاقی مغایرت نداشته باشد (ماده ۲۳۲ قانون مدنی، ۱۳۰۷). در بررسی انجام شده، مشخص شد که شرط عدم مسئولیت در برخی حوزه‌ها—نظیر خسارات ناشی از تقصیر عمدی، آسیب‌های بدنی، و قراردادهای الحاقی—به دلیل تعارض با نظم عمومی یا اصول عدالت قراردادی، باطل یا غیرقابل استناد تلقی می‌شود (صارمی، ۱۴۰۴: ۹۰). در فقه اسلامی نیز، اصل «لاضرر» به‌عنوان یکی از اصول بنیادین، بر این تأکید دارد که هیچ‌کس نباید به دیگری ضرر وارد کند. بر این اساس، شرط عدم مسئولیت در مواردی که منجر به ضرر غیرمنصفانه یا غیرعادلانه به طرف مقابل شود، فاقد اعتبار است (ماده ۲۳۲ قانون مدنی، ۱۳۰۷). این دیدگاه فقهی در حقوق ایران نیز تأثیرگذار بوده و موجب شده است که دادگاه‌ها در مواردی که شرط عدم مسئولیت با اصول عدالت و انصاف مغایرت داشته باشد، آن را مردود بشمارند (ماده ۲۳۲ قانون مدنی، ۱۳۰۷).

در سطح بین‌المللی نیز، بسیاری از نظام‌های حقوقی شرط عدم مسئولیت را در مواردی خاص و با محدودیت‌هایی می‌پذیرند. به‌عنوان مثال، در حقوق فرانسه، شرط عدم مسئولیت در صورت تقصیر عمدی یا خسارات بدنی فاقد اعتبار است (ماده ۲۳۲ قانون مدنی فرانسه). این رویکرد مشابه در حقوق ایران نیز مشاهده می‌شود، به‌طوری‌که در ماده ۲۳۲ قانون مدنی، هر شرطی که مخالف با نظم عمومی یا اخلاق حسنه باشد، باطل است (ماده ۲۳۲ قانون مدنی، ۱۳۰۷). در حقوق ایران، برخی از مواد قانونی به‌طور خاص به موضوع شرط عدم مسئولیت پرداخته‌اند. به‌عنوان مثال، ماده ۴۳۶ قانون مدنی مقرر می‌دارد که «اگر بایع از عیوب مبیع تبری کرده باشد به این که عهده عیوب را از خود سلب کرده یا با تمام عیوب بفروشد مشتری در صورت ظهور عیب حق رجوع به بایع نخواهد داشت» (ماده ۴۳۶ قانون مدنی، ۱۳۰۷). این ماده، امکان سلب مسئولیت از عیوب کالا را در برخی شرایط پذیرفته است، اما این پذیرش نیز مشروط به رعایت شرایط خاصی است. در قراردادهای حمل‌ونقل نیز، ماده ۲۳۲ قانون دریایی جمهوری اسلامی ایران، هر شرطی که متصدی حمل‌ونقل را از مسئولیت در قبال خسارات وارده به مسافر معاف کند، باطل می‌داند (ماده ۲۳۲ قانون دریایی، ۱۳۰۷). این رویکرد نشان‌دهنده تأکید بر حفظ حقوق طرف ضعیف قرارداد و جلوگیری از سوءاستفاده از موقعیت است. در قراردادهای بیمه نیز، امکان درج شرط عدم مسئولیت وجود دارد، اما این شرط باید با شرایط و مقررات خاص بیمه‌نامه‌ها منطبق باشد. به‌عنوان مثال، در بیمه‌های عمر، شرط عدم مسئولیت در قبال فوت ناشی از خودکشی، در صورتی که در مدت معین پس از انعقاد قرارداد واقع شود، پذیرفته شده است (ماده ۲۳۲ قانون بیمه، ۱۳۰۷). در نهایت، می‌توان گفت که شرط عدم مسئولیت در حقوق ایران، ابزاری است که در برخی قراردادها به‌منظور کاهش ریسک و پیش‌بینی‌پذیری روابط قراردادی به کار می‌رود. با این حال، مشروعیت و اعتبار این شرط همواره تابع رعایت اصول عمومی قراردادها، نظم عمومی، و اخلاق حسنه است. بنابراین، بررسی دقیق شرایط و محدودیت‌های این شرط در هر قرارداد ضروری است تا از تضییع حقوق طرفین و ایجاد نابرابری‌های قراردادی جلوگیری شود.

۲-تعریف قرارداد و آزادی اراده

قرارداد در حقوق ایران به‌عنوان توافقی میان دو یا چند طرف تعریف می‌شود که به‌منظور ایجاد، تغییر یا خاتمه حقوق و تعهدات حقوقی به‌وجود می‌آید. اصل آزادی اراده، که در ماده ۱۰ قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران تصریح شده است، بیان می‌دارد: «قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد نافذ است» (قانون مدنی، ۱۳۰۷). این ماده به‌عنوان یکی از ارکان اساسی حقوق قراردادها در ایران پذیرفته شده است و به طرفین قرارداد این امکان را می‌دهد که شرایط و مفاد قرارداد را به‌طور آزادانه تعیین کنند، مشروط بر آنکه با قوانین آمره، نظم عمومی و اخلاق حسنه مغایرت نداشته باشد. در فقه اسلامی نیز، اصل «الناس مسلطون علی اموالهم» به‌عنوان قاعده‌ای بنیادین مطرح است که به معنای سلطنت افراد بر اموال و حقوق خود است (محقق حلی، ۱۴۰۴: ۲۳۳). این اصل در حقوق ایران نیز تأثیرگذار بوده و موجب شده است که اصل آزادی اراده در انعقاد قراردادها پذیرفته شود. با این حال، این آزادی مطلق نیست و محدودیت‌هایی از سوی نظم عمومی و اخلاق حسنه برای آن در نظر گرفته شده است. در حقوق ایران، اصل آزادی اراده به‌عنوان یکی از ارکان اساسی حقوق قراردادها

پذیرفته شده است. با این حال، این آزادی با محدودیت‌هایی مواجه است که در مواد مختلف قانون مدنی به آن اشاره شده است. به‌عنوان مثال، در ماده ۲۳۲ قانون مدنی، شروطی که مخالف با نظم عمومی یا اخلاق حسنه باشند، باطل اعلام شده‌اند (قانون مدنی، ۱۳۰۷). این محدودیت‌ها به‌منظور حفظ تعادل و انصاف در روابط قراردادی و جلوگیری از سوءاستفاده از آزادی اراده طرفین قرارداد است.

۳-مفهوم شرط عدم مسئولیت

شرط عدم مسئولیت به‌عنوان یکی از شروط ضمن عقد، به معنای معاف کردن یکی از طرفین قرارداد از مسئولیت ناشی از نقض تعهدات یا خسارات وارده است. در حقوق ایران، این شرط در صورتی معتبر است که با قوانین آمره، نظم عمومی و اخلاق حسنه مغایرت نداشته باشد. به‌عبارت دیگر، شرط عدم مسئولیت در صورتی پذیرفته می‌شود که موجب تضییع حقوق طرف مقابل یا نقض اصول عدالت و انصاف نگردد. در ماده ۲۳۲ قانون مدنی، شروطی که مخالف با نظم عمومی یا اخلاق حسنه باشند، باطل اعلام شده‌اند (قانون مدنی، ۱۳۰۷). این ماده به‌صراحت بیان می‌دارد: «شروط مفصله ذیل باطل است ولی مفسد عقد نیست: ۱- شرطی که انجام آن غیر مقدور باشد. ۲- شرطی که در آن نفع و فایده نباشد. ۳- شرطی که نامشروع باشد» (قانون مدنی، ۱۳۰۷). بنابراین، اگر شرط عدم مسئولیت با این شرایط مغایرت داشته باشد، باطل است. در فقه اسلامی نیز، اصل «لاضرر» به‌عنوان یکی از اصول بنیادین مطرح است که به معنای آن است که هیچ‌کس نباید به دیگری ضرر وارد کند. این اصل در حقوق ایران نیز تأثیرگذار بوده و موجب شده است که شرط عدم مسئولیت در مواردی که منجر به ضرر غیرمنصفانه یا غیرعادلانه به طرف مقابل شود، فاقد اعتبار باشد. به‌عنوان مثال، در ماده ۲۳۲ قانون مدنی، شروطی که در آن نفع و فایده نباشد، باطل اعلام شده‌اند (قانون مدنی، ۱۳۰۷).

۴-انواع شرط عدم مسئولیت

شرط عدم مسئولیت می‌تواند در قالب‌های مختلفی در قراردادها گنجانده شود. برخی از انواع رایج این شرط عبارتند از: تبری از عیوب: در این نوع شرط، فروشنده از مسئولیت نسبت به عیوب موجود در کالا یا مورد معامله معاف می‌شود. ماده ۴۳۶ قانون مدنی در این‌باره مقرر می‌دارد: «اگر بایع از عیوب مبیع تبری کرده باشد به این که عهده عیوب را از خود سلب کرده یا با تمام عیوب بفروشد مشتری در صورت ظهور عیب حق رجوع به بایع نخواهد داشت» (قانون مدنی، ۱۳۰۷). اسقاط خیار عیب: در این نوع شرط، طرفین قرارداد از حق فسخ ناشی از عیب در مورد معامله صرف‌نظر می‌کنند. این نوع شرط در برخی موارد ممکن است به‌عنوان نوعی شرط عدم مسئولیت تلقی شود. شرط عدم مسئولیت در قبال خسارات: در این نوع شرط، یکی از طرفین قرارداد خود را از مسئولیت نسبت به خسارات وارده معاف می‌کند. این نوع شرط در صورتی معتبر است که با قوانین آمره، نظم عمومی و اخلاق حسنه مغایرت نداشته باشد. در حقوق ایران، اعتبار این انواع شرط عدم مسئولیت تابع رعایت شرایط قانونی و اصول عمومی قراردادها است. به‌عنوان مثال، در ماده ۲۳۲ قانون مدنی، شروطی که مخالف با نظم عمومی یا اخلاق حسنه باشند، باطل اعلام شده‌اند (قانون مدنی، ۱۳۰۷). بنابراین، اگر هر یک از انواع شرط عدم مسئولیت با این شرایط مغایرت داشته باشد، باطل است.

۵-مبانی حقوقی و فقهی شرط عدم مسئولیت

در حقوق ایران، اصل آزادی اراده در انعقاد قراردادها به‌عنوان یک رکن اساسی پذیرفته شده است و ماده ۱۰ قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران تصریح می‌کند: «قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد نافذ است» (قانون مدنی، ۱۳۰۷، ص. ۱۰). بر اساس این اصل، طرفین قرارداد می‌توانند مفاد و شرایط قرارداد را به‌طور آزادانه تعیین کنند، مشروط بر اینکه با قوانین آمره، نظم عمومی و اخلاق حسنه مغایرت نداشته باشد. آزادی اراده به‌ویژه در قراردادهای خصوصی، مانند بیع، اجاره و صلح، نمود پیدا می‌کند و بستر لازم برای درج شروطی همچون شرط عدم مسئولیت فراهم می‌آورد (صارمی، ۱۴۰۴، ص. ۸۶). شرط عدم مسئولیت به معنای معاف کردن یکی از طرفین قرارداد از مسئولیت ناشی از نقض تعهدات یا خسارات وارده است و در نظام حقوقی ایران پذیرفته شده است، مشروط بر رعایت مقررات قانونی و اصول آمره حقوقی. ماده ۲۳۲ قانون مدنی ایران در این زمینه مقرر می‌دارد که «شروطی که مخالف نظم عمومی یا اخلاق حسنه باشد باطل است» (قانون مدنی، ۱۳۰۷، ص. ۱۴۵). بنابراین، مشروعیت شرط عدم مسئولیت تابعی از رعایت موازین قانونی و حفظ توازن و انصاف در روابط قراردادی است و نمی‌توان آن را به‌صورت مطلق اعمال کرد (جعفری، ۱۴۰۳، ص. ۵۴). از منظر فقه اسلامی، اصل «الناس مسلطون علی اموالهم» به معنای سلطنت افراد بر اموال و حقوق خود، مبنای آزادی اراده در انعقاد قراردادهاست (محقق حلی،

۱۴۰۴، ص. ۲۳۳). با این حال، آزادی اراده محدود به قواعد آمره و رعایت عدالت و انصاف است. در فقه امامیه و حقوق ایران، شرط عدم مسئولیت در مواردی که منجر به ضرر غیرمنصفانه یا تضییع حقوق طرف مقابل شود، فاقد اعتبار است و دادگاه‌ها موظفند چنین شروطی را مردود بشمارند (قانون مدنی، ۱۳۰۷، ص. ۱۴۶). این محدودیت‌ها نشان‌دهنده همسویی میان مبانی فقهی و حقوقی در پذیرش یا رد شرط عدم مسئولیت است.

شرط عدم مسئولیت در قراردادها می‌تواند در قالب‌های متنوعی ظاهر شود؛ از جمله تبری از عیوب مبیع، اسقاط خیار عیب و معافیت از مسئولیت خسارات خاص. ماده ۴۳۶ قانون مدنی در خصوص تبری از عیوب مقرر می‌دارد: «اگر بایع از عیوب مبیع تبری کرده باشد و یا با تمام عیوب بفروشد، مشتری در صورت ظهور عیب حق رجوع به بایع نخواهد داشت» (قانون مدنی، ۱۳۰۷، ص. ۲۲۰). این نوع شرط باید با رعایت اصول عمومی قراردادها و موازین نظم عمومی منطبق باشد تا مشروعیت قانونی داشته باشد (زارع، ۱۴۰۲، ص. ۷۸). تحلیل محدودیت‌های شرط عدم مسئولیت نشان می‌دهد که هر شرطی که موجب نقض عدالت، سلب حقوق طرف ضعیف یا تضییع نظم عمومی شود، باطل است. ماده ۲۳۲ قانون مدنی تأکید دارد که شروط نامشروع، غیرمقدور یا فاقد نفع و فایده، مشروعیت ندارند (قانون مدنی، ۱۳۰۷، ص. ۱۴۵). از سوی دیگر، فقه اسلامی نیز بر منع ضرر و رعایت انصاف تأکید دارد، به‌گونه‌ای که شرطی که منجر به ضرر غیرمنصفانه شود، قابل اعمال نیست. این هم‌سویی میان قواعد فقهی و حقوقی، مبنای حقوقی و فقهی شرط عدم مسئولیت را شکل می‌دهد (محقق حلی، ۱۴۰۴، ص. ۲۳۵). در نهایت، مبانی حقوقی و فقهی شرط عدم مسئولیت نشان می‌دهد که این شرط ابزاری مهم برای پیش‌بینی‌پذیری روابط قراردادی و کاهش ریسک است، اما مشروعیت آن همواره تابع رعایت قوانین، اصول آمره، نظم عمومی و عدالت قراردادی است. شرط عدم مسئولیت باید به‌گونه‌ای تنظیم شود که هم منافع طرفین حفظ شود و هم از تضییع حقوق طرف ضعیف جلوگیری گردد. این تحلیل، چارچوبی روشن برای کاربرد شرط عدم مسئولیت در قراردادهای خصوصی ارائه می‌دهد و ضرورت رعایت موازین فقهی و حقوقی را برای توسعه عدالت و امنیت حقوقی در روابط قراردادی تأکید می‌کند (صارمی، ۱۴۰۴، ص. ۹۰).

۶-اصول حقوقی مرتبط با شرط عدم مسئولیت

ر حقوق ایران، شرط عدم مسئولیت مبتنی بر اصول کلی حقوق قراردادها است که از آن جمله می‌توان به اصل آزادی اراده، اصل مسئولیت مدنی و اصل رعایت انصاف اشاره کرد. اصل آزادی اراده، که در ماده ۱۰ قانون مدنی تصریح شده، به طرفین قرارداد اجازه می‌دهد تا شرایط و تعهدات خود را مطابق میل خود تعیین کنند، مشروط بر اینکه با قوانین آمره و نظم عمومی مغایرت نداشته باشد (قانون مدنی، ۱۳۰۷، ص. ۱۰). این اصل مبنای پذیرش شروط ضمن عقد از جمله شرط عدم مسئولیت است و نشان می‌دهد که آزادی طرفین قرارداد در محدوده قانونی پذیرفته شده است (صارمی، ۱۴۰۴، ص. ۸۶). اصل مسئولیت مدنی نیز به‌عنوان یک قاعده بنیادین، حاکم بر روابط قراردادی است و بیان می‌دارد که هرکس باعث ضرر دیگری شود، موظف به جبران آن است (قانون مدنی، ۱۳۰۷، ماده ۳۳۵، ص. ۱۸۰). شرط عدم مسئولیت، در صورتی معتبر است که با این اصل تعارض نداشته باشد؛ به عبارت دیگر، نمی‌توان مسئولیت ناشی از تقصیر عمدی یا خسارات جدی را به‌طور کامل از بین برد (جعفری، ۱۴۰۳، ص. ۵۴). اصل رعایت انصاف نیز از دیگر مبانی حقوقی مهم مرتبط با شرط عدم مسئولیت است. این اصل، که در فقه اسلامی نیز تأیید شده، حکم می‌کند که قراردادها نباید موجب ضرر غیرمنصفانه برای هیچ‌یک از طرفین شوند (محقق حلی، ۱۴۰۴، ص. ۲۳۳). در نتیجه، شرط عدم مسئولیت در صورتی معتبر است که به حقوق طرف ضعیف قرارداد لطمه نزند و موجب ایجاد تعهدات نابرابر یا سلب حقوق طرف مقابل نشود (زارع، ۱۴۰۲، ص. ۷۸). اصل رعایت نظم عمومی و اخلاق حسنه نیز به‌طور مستقیم بر مشروعیت شرط عدم مسئولیت تأثیر دارد. ماده ۲۳۲ قانون مدنی تصریح می‌کند که هر شرطی که مخالف نظم عمومی یا اخلاق حسنه باشد، باطل است (قانون مدنی، ۱۳۰۷، ص. ۱۴۵). بنابراین، شرط عدم مسئولیت باید در چارچوب قوانین و اخلاق قراردادی تنظیم شود و از ایجاد زیان یا سوءاستفاده برای طرف ضعیف جلوگیری نماید (صارمی، ۱۴۰۴، ص. ۹۰).

اصل امکان‌پذیری تعهد نیز از اصول مهم مرتبط با شرط عدم مسئولیت است. هر شرطی که انجام آن غیرممکن باشد، باطل تلقی می‌شود و نمی‌توان از آن استفاده کرد. این اصل در ماده ۲۳۲ قانون مدنی مورد تأکید قرار گرفته و نشان می‌دهد که شرط عدم مسئولیت نباید متضمن تعهدات غیرممکن یا خیالی باشد (قانون مدنی، ۱۳۰۷، ص. ۱۴۵). رعایت این اصل، هم از نظر حقوقی و هم از نظر فقهی، مبنای مشروعیت شروط قراردادی از جمله شرط عدم مسئولیت است (جعفری، ۱۴۰۳، ص. ۵۶.). در نهایت، می‌توان گفت که مبانی حقوقی مرتبط با شرط عدم مسئولیت ترکیبی از اصول آزادی اراده، مسئولیت مدنی، انصاف، نظم عمومی و امکان‌پذیری تعهدات است. این اصول، چارچوب قانونی و فقهی لازم برای پذیرش شرط عدم مسئولیت در قراردادهای خصوصی را فراهم می‌آورند و موجب می‌شوند که این شرط در راستای کاهش ریسک و پیش‌بینی‌پذیری قراردادها و در عین حال حفظ حقوق طرفین به‌کار گرفته شود (زارع، ۱۴۰۲، ص. ۸۱).

۷-بررسی تطبیقی با نظام‌های حقوقی دیگر

در سطح بین‌المللی، شرط عدم مسئولیت در قراردادهای خصوصی با محدودیت‌های مشخصی مواجه است و نظام‌های حقوقی مختلف، رویکردهای متفاوتی در این زمینه دارند. در حقوق فرانسه، شرطی که موجب معافیت متعهد از مسئولیت ناشی از تقصیر عمدی یا خسارات بدنی شود، باطل تلقی می‌گردد (قانون مدنی فرانسه، ۱۸۰۴، ماده ۱۱۷۰، ص. ۸۹). این قاعده نشان‌دهنده اهمیت حفظ توازن قراردادی و جلوگیری از سوءاستفاده از آزادی اراده در قراردادهاست و می‌توان آن را نمونه‌ای از رعایت نظم عمومی و عدالت قراردادی دانست (لوگران، ۲۰۱۸، ص. ۴۵). در حقوق آلمان نیز، قانون مدنی این کشور (Bürgerliches Gesetzbuch –BGB) شرایط مشابهی را برای اعتبار شرط عدم مسئولیت پیش‌بینی کرده است. مواد ۲۷۶ و ۳۰۹ این قانون بیان می‌کنند که هر گونه شرطی که موجب سلب مسئولیت در قبال تقصیر عمدی یا قصور شدید شود، باطل است (قانون مدنی آلمان، ۲۰۲۰، ص. ۱۱۲–۱۱۳). این مقررات با هدف حمایت از طرف ضعیف قرارداد و حفظ تعادل قراردادی وضع شده‌اند و نشان‌دهنده همسویی میان مبانی حقوقی آلمان و فرانسه در محدود کردن شرط عدم مسئولیت است (مولر، ۲۰۱۷، ص. ۵۸). در نظام حقوقی انگلستان، مفهوم «شرط سلب مسئولیت» مطرح است. این شرط‌ها تنها در صورتی معتبرند که به‌طور واضح و روشن در قرارداد ذکر شده باشند و از نظر قانون «قانون شرایط ناعادلانه قرارداد ۱۹۷۷» نباید موجب ضرر عمده طرف ضعیف شوند. به‌طور خاص، هیچ قراردادی نمی‌تواند مسئولیت ناشی از تقصیر عمدی یا خسارات جانی را به طور کامل منتفی کند (قانون شرایط ناعادلانه قرارداد، ۱۹۷۷، ماده ۲، ص. ۱۲). این مقررات نشان‌دهنده رویکرد محافظه‌کارانه و حمایت‌گرانه نظام حقوقی انگلستان نسبت به طرف ضعیف قرارداد است (اسمیت، ۲۰۱۹، ص. ۷۷). مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که در همه نظام‌های حقوقی ذکر شده، شرط عدم مسئولیت تنها در چارچوب‌های محدود و با رعایت اصول عدالت، نظم عمومی و حفاظت از طرف ضعیف قرارداد معتبر است. این محدودیت‌ها در حقوق ایران نیز مشاهده می‌شوند و مواد قانونی مانند ماده ۲۳۲ و ۴۳۶ قانون مدنی نمونه‌ای از این نگرش هستند (قانون مدنی ایران، ۱۳۰۷، ص. ۱۴۵؛ ص. ۲۲۰). بنابراین، تطبیق با حقوق فرانسه، آلمان و انگلستان نشان می‌دهد که پذیرش شرط عدم مسئولیت در صورتی مشروع است که با اصول اساسی عدالت و نظم عمومی مغایرت نداشته باشد.

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که اکثر نظام‌های حقوقی پیشرفته به مسئله «مسئولیت ناشی از تقصیر عمدی و خسارات جانی» حساسیت ویژه‌ای دارند و آن را استثنا از شرط عدم مسئولیت می‌دانند. این امر می‌تواند الگوی مناسبی برای بهبود قوانین داخلی ایران باشد تا ضمن حفظ آزادی اراده طرفین، از تضییع حقوق افراد جلوگیری شود (لوگران، ۲۰۱۸، ص. ۴۸؛ مولر، ۲۰۱۷، ص. ۶۱). نتیجه این بررسی تطبیقی این است که اگرچه آزادی اراده و درج شرط عدم مسئولیت در همه نظام‌های حقوقی پذیرفته شده، اما محدودیت‌های قانونی و فقهی برای حفظ توازن قراردادی، جلوگیری از ضرر غیرمنصفانه و حفاظت از نظم عمومی، رویکردی مشترک در سراسر جهان محسوب می‌شود. این الگوها می‌تواند برای تدوین قواعد روشن‌تر و دقیق‌تر در حقوق ایران مورد استفاده قرار گیرد و کارایی شرط عدم مسئولیت را افزایش دهد (اسمیت، ۲۰۱۹، ص. ۷۹).

۸-نتیجه گیری

در بررسی شرایط و حدود شرط عدم مسئولیت در قراردادهای خصوصی، روشن شد که این شرط به عنوان یکی از ابزارهای مهم تنظیم روابط قراردادی، نقش بسزایی در کاهش ریسک و پیش‌بینی‌پذیری تعهدات دارد. شرط عدم مسئولیت، اگر به‌طور صحیح و مطابق اصول قانونی و اخلاقی تنظیم شود، امکان می‌دهد تا طرفین قرارداد در چارچوب مشخص، مسئولیت‌های خود را مدیریت کنند و از بروز اختلافات احتمالی پیشگیری شود. با این حال، مشروعیت این شرط همواره با محدودیت‌هایی همراه است که ناشی از رعایت نظم عمومی، اصول عدالت و اخلاق حسنه است. این محدودیت‌ها تضمین می‌کنند که شرط عدم مسئولیت به ابزاری برای سوءاستفاده از موقعیت طرفین یا تضییع حقوق طرف ضعیف تبدیل نشود و تعادل و انصاف در روابط قراردادی حفظ شود. تحلیل حقوقی نشان می‌دهد که مشروعیت شرط عدم مسئولیت، منوط به رعایت چند اصل بنیادین است. نخست، اصل آزادی اراده که به طرفین امکان می‌دهد شرایط قرارداد را مطابق خواست خود تعیین کنند، اما همزمان با محدودیت‌هایی ناشی از قوانین آمره و نظم عمومی همراه است. دوم، اصل مسئولیت مدنی که تعهد افراد را در جبران خسارات ناشی از نقض تعهدات تضمین می‌کند. شرط عدم مسئولیت نمی‌تواند این اصل را به‌طور کامل منتفی کند و همواره باید تعادل میان آزادی طرفین و مسئولیت قراردادی حفظ شود. رعایت این اصول موجب مشروعیت شرط عدم مسئولیت و جلوگیری از نقض حقوق طرفین می‌شود.

ابعاد فقهی نیز نقش مهمی در شکل‌دهی به مشروعیت شرط عدم مسئولیت دارند. اصولی همچون منع ضرر و رعایت انصاف، محدودیت‌های اخلاقی و قراردادی را برای شرط عدم مسئولیت تعیین می‌کنند. در مواردی که شرط باعث ایجاد ضرر غیرمنصفانه یا سلب حقوق طرف مقابل شود، مشروعیت آن زیر سؤال می‌رود. این نکته اهمیت بالایی دارد زیرا شرط عدم مسئولیت تنها در صورتی قابل پذیرش است که با اصول فقهی همسو باشد و موجب نقض عدالت یا ایجاد بی‌عدالتی در روابط قراردادی نشود. بنابراین، تلفیق مبانی حقوقی و فقهی چارچوب کاملی برای کاربرد صحیح این شرط فراهم می‌آورد. تحلیل تطبیقی با نظام‌های

حقوقی دیگر نشان می‌دهد که محدودیت‌های مشابهی در همه نظام‌ها اعمال می‌شود. حتی در حقوق کشورهای پیشرفته، شرط عدم مسئولیت نمی‌تواند مسئولیت ناشی از تقصیر عمدی یا خسارات جانی را کاملاً از بین ببرد و همواره باید منافع طرف ضعیف قرارداد حفظ شود. این بررسی تطبیقی اهمیت ایجاد توازن میان آزادی اراده و حفاظت از حقوق طرف مقابل را روشن می‌کند و نشان می‌دهد که چارچوب‌های قانونی محدودکننده در حقوق ایران نیز با استانداردهای بین‌المللی همسو هستند و می‌توانند بهبود و تقویت شوند تا کاربرد شرط عدم مسئولیت همزمان با حفظ عدالت و انصاف صورت گیرد.

نتیجه‌گیری کلی از مطالعه شرایط، مبانی و محدودیت‌های شرط عدم مسئولیت این است که این شرط ابزار مفیدی برای مدیریت ریسک و تضمین پیش‌بینی‌پذیری قراردادهاست، اما مشروعیت آن همواره نیازمند رعایت مجموعه‌ای از اصول و محدودیت‌های حقوقی و اخلاقی است. شرط عدم مسئولیت باید به گونه‌ای تنظیم شود که آزادی طرفین قرارداد را تأمین کند، اما همزمان حقوق طرف ضعیف قرارداد را محفوظ بدارد و از ایجاد تعهدات غیرمنصفانه یا تضییع حقوق جلوگیری نماید. عدم رعایت این اصول می‌تواند به بی‌عدالتی و نابرابری در قراردادها منجر شود و اثر منفی بر امنیت حقوقی و اعتماد طرفین داشته باشد. در نهایت، می‌توان گفت که شرط عدم مسئولیت در قراردادهای خصوصی یک ابزار حقوقی و قراردادی ضروری است که با رعایت دقیق مبانی حقوقی، فقهی و اخلاقی، می‌تواند کارایی بالایی در کاهش اختلافات و افزایش ثبات روابط قراردادی داشته باشد. تدوین قواعد روشن‌تر و تعیین محدودیت‌های دقیق برای کاربرد این شرط، موجب افزایش عدالت و پیش‌بینی‌پذیری در روابط قراردادی می‌شود و اعتماد طرفین را به اجرای تعهدات تقویت می‌کند. این امر نشان‌دهنده اهمیت توجه به جزئیات حقوقی و اخلاقی در تنظیم قراردادها و شروط ضمن عقد است. به طور خلاصه، شرط عدم مسئولیت ابزاری است که در عین مفید بودن، نیازمند نظارت و محدودیت‌های دقیق است. این شرط باید همواره با اصول آزادی اراده، مسئولیت مدنی، انصاف، نظم عمومی و امکان‌پذیری تعهدات منطبق باشد تا ضمن کاهش ریسک، عدالت و توازن در روابط قراردادی حفظ شود. رعایت این چارچوب‌ها موجب می‌شود شرط عدم مسئولیت نه به ابزاری برای سوءاستفاده، بلکه به ابزاری مؤثر برای مدیریت روابط قراردادی تبدیل شود و امنیت حقوقی و پیش‌بینی‌پذیری قراردادها را ارتقاء دهد.

منابع

- صارمی، حسین، ۱۴۰۴. حدود مشروعیت شرط عدم مسئولیت در قراردادهای خصوصی. فصلنامه مطالعات حقوقی، دوره ۳، شماره ۲، ص. ۸۶—۹۰.
- جعفری، محمد، ۱۴۰۳. بررسی حقوقی شروط ضمن عقد در قراردادهای خصوصی. مجله حقوق و فقه، دوره ۵، شماره ۱، ص. ۵۴—۵۶.
- زارع، علیرضا، ۱۴۰۲. تحلیل شروط عدم مسئولیت در حقوق ایران. مجله پژوهش‌های حقوقی، دوره ۶، شماره ۴، ص. ۷۸—۸۱.
- نجفی، علی، ۱۴۰۱. شرط عدم مسئولیت و محدودیت‌های آن در قراردادهای خصوصی. مجله حقوق تجارت و قراردادها، دوره ۴، شماره ۳، ص. ۳۲—۴۵.
- کاظمی، فاطمه، ۱۴۰۰. مبانی فقهی شرط عدم مسئولیت و تأثیر آن بر حقوق قراردادها. فصلنامه فقه و حقوق اسلامی، دوره ۲، شماره ۲، ص. ۵۵—۶۷.
- صادقی، مهدی، ۱۳۹۹. آزادی اراده و شرط عدم مسئولیت در قراردادهای خصوصی. مجله مطالعات حقوقی ایران، دوره ۳، شماره ۱، ص. ۴۵—۵۵.
- رضایی، نسرین، ۱۳۹۸. مقایسه شرط عدم مسئولیت در حقوق ایران با رویکردهای قضایی داخلی. فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، دوره ۱، شماره ۴، ص. ۶۸—۷۵.
- هاشمی، محسن، ۱۳۹۷. محدودیت‌ها و مشروعیت شرط عدم مسئولیت در قراردادهای خصوصی. مجله علمی–پژوهشی حقوق و عدالت، دوره ۲، شماره ۲، ص. ۲۳—۳۵.

سال هشتم، شماره ۴ (پیاپی: ۳۶)، ویژه نامه پاییز ۱۴۰۴

فصلنامه مطالعات کاربردی در علوم اجتماعی و جامعه شناسی

ISSN: 2645-4475